

**КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

**Д З Е Р А
ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ**

**РОЗВИТОК ПРАВА ВЛАСНОСТІ
ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ**

**Спеціальність: 12.00.03 - цивільне право;
сімейне право; цивільний процес;
міжнародне приватне право.**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Київ - 1996

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00753712 (P)

**КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

**ДЗЕРА
ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ**

**РОЗВИТОК ПРАВА ВЛАСНОСТІ
ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ**

**Спеціальність: 12.00.03 - цивільне право;
сімейне право; цивільний процес;
міжнародне приватне право.**

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Київ - 1996

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права юридичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка.

Офіційні опоненти:

— доктор юридичних наук, професор,
Лауреат Державної премії України
ПУШКІН ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ

— доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України,
ШЕВЧЕНКО
ЯРОСЛАВНА МИКОЛАЇВНА

— доктор юридичних наук, професор
РОМОВСЬКА ЗОРЯНА ВАСИЛІВНА

Провідна організація:

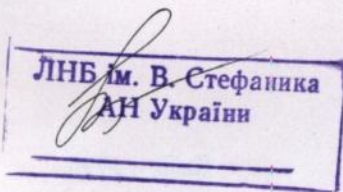
Інститут законодавства Верховної Ради України.

Захист відбудеться «17» вересня 1996 р. о «12» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.44 при Київському університеті імені Тараса Шевченка за адресою: Київ-17, вул. Володимирська, 60, ауд.253

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Автореферат розіслано " 08 " серпня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої
вченої ради

Боднар Т.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Український народ, як і всі інші народи колишнього Союзу РСР, пройшов складний шлях суспільно-політичного розвитку, здійснивши еволюційний перехід від соціалістичної системи до суспільства з ринковою економікою, побудованою на засадах різноманітності форм власності і форм господарювання. Сьогодні в незалежній Україні активно здійснюється формування нового, як за формою, так і за змістом інституту права власності, в якому визначальне місце відводиться праву приватної власності громадян.

Перша половина 90-х років ознаменувалася прийняттям численних законів ринкової спрямованості, серед яких центральне місце зайняв Закон України від 7 лютого 1991 р. «Про власність». Відповідно нагальною стає потреба прийняття нового Цивільного кодексу України, над проектом якого ще продовжуються роботи.

Однак, активна нормотворча діяльність не супроводжувалася адекватними науковими розробками проблем права власності. Протягом останніх п'яти років з моменту прийняття нового законодавства про власність в Україні не було опубліковано комплексних монографічних досліджень з питань права приватної власності. Однією з перших спроб наукового аналізу загальних проблем права власності в Україні стала монографічна праця під редакцією Я.М.Шевченко «Власник і право власності» (1994 р.). Серед інших наукових праць необхідно відзначити дисертаційне дослідження В.В.Чанкіна на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Право приватної власності громадян в цивільному законодавстві» (1995 р.), «Научно-практический комментарий Закона Украины «О собственности», опублікований в 1996 р. І.В.Спасібо. В основному ж питання права приватної власності громадян висвітлювалися в статтях, тезах доповідей і наукових повідомлень.

Інша ситуація склалася щодо наукової дослідженості інституту права особистої власності соціалістичного періоду. Особливо плідним виявився період 60-х і 70-х років, коли було опубліковано ряд ґрунтовних наукових праць з питань права особистої власності. Така активізація наукової цивілістичної думки була викликана потребами підготовки другої кодифі-

кації цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік (1961 р.) та нових цивільних кодексів союзних республік. В Україні вагомий внесок в розвиток цивільноправової науки вніс В.П.Маслов своєю загальновідомою працею «Основные проблемы права личной собственности в период строительства коммунизма в СССР» (1968 р.), наукова цінність якої і сьогодні не викликає сумнівів. Взагалі ж юридична наука зосереджувала свою увагу переважно на проблемах права спільної власності (В.П.Маслов, Г.К.Матвеев, Я.М.Шевченко, О.А.Пушкін, З.А.Підопригора, М.Т. Оридорога, З.В.Ромовська, І.Г.Давиденко, С.П. Індиченко, А.Д.Середа, Ю.С.Червоний та ін.). Водночас в Україні відсутні комплексні наукові розробки щодо становлення законодавства про особисту та приватну власність громадян. Необхідність таких розробок набуває особливої актуальності у зв'язку з розробкою нового Цивільного кодексу України, адже вони можуть сприяти створенню оптимальних правових конструкцій по врегулюванню в ньому відносин власності.

Мета та завдання дослідження. Метою даного дисертаційного дослідження є визначення основних етапів розвитку права власності громадян в Україні з 1917 по 1996 рік, виявлення особливостей формування інституту права власності, його ролі в соціалістичному суспільстві, аналіз права приватної власності початкового періоду ринкових реформ, розробка рекомендацій щодо подальшого вдосконалення механізму правового регулювання відносин приватної власності і практики його застосування.

Мета дослідження полягає також у висвітленні суперечностей функціонування інституту права особистої власності соціалістичного періоду в умовах нехтування об'єктивними законами соціально-економічного розвитку і основоположними принципами правової держави та невідворотності реформування відносин власності, як гарантії особистої реальної свободи кожної людини.

Завдання дослідження. Одним з головних завдань дисертаційного дослідження є вивчення майже 75-річного досвіду функціонування соціалістичної правової системи та обґрунтування необхідності врахування цього історичного досвіду в сучасних умовах. Відповідно до визначеної мети поставлено завдання проаналізувати чинне законодавство про власність взагалі, і приватну власність зокрема, виявити існуючі в ньо-

му прогалини і суперечності та проблеми в його застосуванні, а також проаналізувати дискусійні питання права приватної власності громадян.

Предмет та об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є відносини особистої власності громадян соціалістичного періоду та приватної власності громадян періоду ринкових реформ в незалежній Україні, їх зміст та соціально-економічне призначення в суспільному розвитку. Предметом дослідження є система актів законодавства, що регулювали відносини особистої власності та регулюють відносини приватної власності громадян, судова практика їх застосування, літературні джерела, статистичні дані щодо формування приватної власності громадян.

Методологічна та теоретична основа дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження складають закони матеріалістичної діалектики, об'єктивно існуючі закономірності суспільно-економічного розвитку світової цивілізації та окремі методи наукового пізнання: системного аналізу досліджуваних явищ, подій і понять; порівняльно-правового аналізу правових норм і правових понять; формально-логічного аналізу правових категорій; історико-правового висвітлення економічних відносин власності громадян та їх правового регулювання впродовж 1917-1996 років; статистичного аналізу рівня матеріальної забезпеченості населення, здійснення приватизаційних процесів та ін.

Сформульовані в дисертаційному дослідженні теоретичні висновки і оцінки правових явищ та практичні рекомендації ґрунтуються на загальних досягненнях юридичної науки, в т.ч. цивілістичної, на працях вчених-юристів радянського і сучасного періодів: М.М.Агаркова, С.С.Алексєєва, Ч.Н. Азімова, С.Н.Братуся, В.І.Бошко, Д.В.Бобрової, А.В.Венедиктова, С.І.Вільнянського, В.П.Грибанова, Д.М.Генкіна, К.А.-Граве, В.В.Гречка, В.К.Дронікова, А.С. Довгєрта, Ю.І.Зіомєнка, О.О.Єрошенко, О.С.Йоффе, А.Ю. Кабалкіна, Т.П.Ковалєнко, Н.С.Кузнєцової, В.І.Кисіля, В.М.Коссака, С.Н.Ландкофа, В.В.Луця, Г.К.Матвєєва, Ю.Г.Матвєєва, В.П.Маслова, В.Л.Мусяки, М.Т.Оридороги, А.О.Пушкіна, О.А.Підопригори, В.О.Рясєнцева, З.В.Ромовської, Є.О.Суханова, М.М.Сібільова, В.В.Сунцова, Ю.К.Толстого, Р.О.Халфіної, Ю.С.Червоного, П.А.Чеберяка, Я.М.Шевченко, В.П.Шахматова, М.Й.Штефана, Д.Ф.Швецова та багатьох інших дослідників проблем майнових прав громадян.

В дисертації використовуються також праці державних і політичних діячів, економістів, істориків, філософів.

Наукова новизна роботи. Дана праця є першим науковим дослідженням права власності громадян в Україні за період 1917-1996 років, в якому дана всебічна і комплексна характеристика динаміки і статички розвитку законодавства про власність громадян в умовах соціалістичного будівництва та в умовах переходу суспільства від соціалізму до нової суспільно-економічної формації ринкового спрямування. В дисертації вперше зроблено комплексний аналіз права особистої власності і права приватної власності, визначено значення і роль кожної з них в соціалістичному суспільстві і в суспільстві з ринковою економікою, встановлені особливості правового регулювання відносин в умовах еволюційної зміни в суспільстві способу виробництва.

Проведене дослідження надало автору можливість сформулювати і обґрунтувати наступні основні положення, що виносяться на захист :

1) про періодизацію становлення права власності громадян з 1917 р. по 1996 р. в три основні етапи: «Право власності громадян періоду післяреволюційної примусової ліквідації капіталістичної системи та створення радянської держави (1917-1937 рр.)»; «Право особистої власності в період партійно-державного соціалізму (1937-1990 рр.)»; «Право приватної власності громадян початкового періоду ринкових реформ (1990-1996 рр.)».

Перший етап, започаткований Російською Жовтневою соціалістичною революцією 1917 р., знаменував перехід від капіталістичного способу виробництва, заснованого на приватній власності, до соціалістичного способу виробництва з домінуючою в ньому державною та іншими формами соціалістичної власності. Певний час (до кінця 30-х років) поряд з соціалістичною власністю юридично і фактично співіснує обмежена приватна власність, поступово формується «трудова» власність трудящих. Відповідно, завершується перемога соціалістичного сектору економіки над приватним. Однак право особистої власності громадян одержує своє юридичне оформлення лише в Конституції СРСР 1936 р. (Конституції УРСР 1937 р.).

На другому етапі єдиною формою індивідуального привласнення матеріальних благ стає право особистої власності громадян, яке виключає з кола її об'єктів засоби виробництва (за деякими винятками). Відбувається процес фетишизації

соціалістичної власності, утверджується примат колективного інтересу над особистим. В економічній системі держави особистій власності відводиться другорядна роль, оскільки вона не приймає безпосередньої участі у суспільному виробництві, у створенні національного багатства, а лише задовольняє особисті споживчі потреби громадян.

Третій етап знаменує набуття Україною державного суверенітету і незалежності та перехід від командно-адміністративних до ринкових методів управління економікою з відновленням права приватної власності громадян в умовах нових соціально-політичних реалій. Утверджується різноманітність форм власності та їх рівноправність, в економічній системі України приватній власності відводиться активна роль у створенні матеріальних благ.

2) про залежність корінних змін у відносинах власності і їх правовому регулюванні від соціально-політичних змін у суспільстві (Жовтнева соціалістична революція 1917 р., перемога в СРСР соціалізму після завершення колективізації на селі і реконструкції народного господарства, розпад Союзу РСР і проголошення Україною суверенітету і державної незалежності та обрання нового соціально-політичного курсу розвитку українського суспільства).

Визначальну роль у правовому регулюванні відносин власності громадян на кожному з трьох перерахованих етапів відповідно зайняли: Цивільний кодекс Української РСР 1922 р.; Основи цивільного законодавства Союзу РСР (1961 р.); Цивільний кодекс Української РСР 1963 р.; Закон України «Про власність» (1991 р.). В дисертації з позицій сучасності розкривається зміст норм цих та інших законодавчих актів, що регулювали і регулюють відносини власності громадян, дається їм історико-правова порівняльна характеристика.

3) про підпорядкованість правового регулювання особистої власності громадян комуно-соціалістичним ідеям та партійним інтересам, що призвело до встановлення численних заборон і обмежень щодо здійснення громадянами права особистої власності. В цивільному законодавстві про власність громадян знайшли своє реальне втілення марксистсько-ленінські ідеї про споживче призначення особистої власності та її похідний характер від соціалістичної власності.

4) про можливість визнання системи норм про особисту власність громадян відносно самостійним правовим інститу-

том (субінститутом), функціонування якого здійснювалося в межах загального самостійного інституту права власності.

5) про приховане фактичне зародження приватної власності в «перебудовний період» (1985-1989 рр.).

6) про започаткування правових засад приватної власності в Україні Декларацією про державний суверенітет України (від 16 липня 1990 р.) та Законом України «Про економічну самостійність Української РСР» (від 3 серпня 1990 р.).

7) про наявність в Законі України «Про власність» істотних відмінностей від Закону Союзу РСР «Про власність».

8) про тимчасовий характер дії Закону України «Про власність», чинність якого має бути призупинено після прийняття нового Цивільного кодексу України.

9) про необхідність вдосконалення законодавчого визначення поняття права власності, сформульованого в Законі «Про власність».

10) про наявність юридичних суперечностей у конструкції права колективної власності.

11) про недоцільність відтворення в новому ЦК України застосованого в Законі «Про власність» переліку об'єктів права власності стосовно кожної з форм власності (приватної, колективної і державної), оскільки більш ефективним може бути єдиний узагальнений перелік майна для всіх форм власності.

12) про особливості виникнення у громадян права приватної власності за окремими правовими підставами.

13) про критерії розмежування індивідуальної і підприємницької діяльності.

14) про необхідність визначення в законі правових наслідків для громадян, які стали підприємцями, засновниками чи учасниками підприємства і перейшли на державну службу.

15) про необхідність відміни положення приватизаційного законодавства, за яким не успадковується право на одержання приватизаційних паперів.

16) про доцільність збереження в новому ЦК України загального правила ст.128 чинного ЦК про момент виникнення права власності у набувача майна за договором та необхідність введення спеціальних правил щодо виникнення права власності в окремих випадках (наприклад, при придбанні нерухомості, об'єктів приватизації).

17) про необхідність прийняття закону про реєстрацію нерухомості.

18) про особливості формування приватної власності в умовах початкового періоду ринкових реформ в Україні.

19) про причини гальмування приватизаційних процесів в Україні.

20) про співвідношення понять «суб'єктивне право власності», «здійснення суб'єктивного права власності» і критерії їх розмежування.

21) про класифікацію обмежень здійснення громадянами права приватної власності та недопустимість введення необґрунтованих «процедурних» обмежень.

22) про перелік документів, які можуть підтверджувати право власності.

23) про межі здійснення громадянами правомочностей власника.

24) про відмінності права спільної власності за законодавством радянського періоду і періоду ринкових реформ.

25) про недоцільність надання подружжю права шлюбним контрактом відміняти режим спільності майна, що буде набуватися в період шлюбу.

26) про необхідність розповсюдження на угоди, що укладаються між подружжям, загальних правил цивільного законодавства про угоди.

27) про класифікацію норм, що охороняють право приватної власності громадян.

28) про критерії встановлення недобросовісності володіння майном.

29) про співвідношення застосування правил цивільного законодавства про віндикацію майна і про відшкодування заподіяної шкоди.

30) про умови застосування набувальної давності до добросовісних набувачів майна, яке вибуло з володіння власника без належної правової підстави.

31) про правову природу позовів про виключення майна з опису і позовів про визнання права власності.

32) про необхідність встановлення в цивільному законодавстві обмежень щодо розміру конфіскації майна, застосовуваних як санкція за скоєне правопорушення (злочин).

На захист виносяться також пропозиції, що впливають з вищезазначених положень, спрямованих на вдосконалення цивільноправового регулювання відносин власності громадян.

Наукове і практичне значення дослідження. Практична значимість роботи полягає в тому, що одержані в результаті дослідження висновки та рекомендації можуть бути використані при підготовці нового Цивільного кодексу України, для подальшого вдосконалення законів «Про господарські товариства», «Про підприємництво» та інших законодавчих актів. Окремі положення роботи можуть бути використані при підготовці підручників і навчальних посібників для студентів юридичних вузів, а також при викладанні курсу «Цивільне право». Теоретичні висновки в дисертації можуть сприяти наступним науковим дослідженням з проблем права власності громадян.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Результати проведеного дослідження були апробовані при обговоренні дисертації на засіданні кафедри цивільного права Київського університету імені Т.Шевченка (1996 р.). Вони були викладені на науково-практичній конференції «Концептуальні питання створення нового Цивільного кодексу України» (Київ, 1992 р.), на науково-практичному семінарі «Проблеми розвитку цивільного законодавства і методологія викладання цивільно-правових дисциплін» (Харків, 1993 р.), на «Першій міжнародній робочій сесії з проекту Цивільного кодексу України» (Київ, 1994 р.).

Результати дисертаційного дослідження використані в різних наукових публікаціях по темі дисертації (обсяг 54 друк. арк.), впроваджені в трьох підручниках з цивільного права (глави — «Право державної власності», «Право власності громадян», «Право спільної власності», «Купівля-продаж. Міна. Дарування», «Договір підряду»), в навчальному процесі при читанні лекцій з курсу цивільного права на юридичному факультеті Київського університету ім.Т.Шевченка. Окремі висновки дослідження були сформульовані і надані Робочій групі по розробці проекту нового Цивільного кодексу України.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох глав та бібліографії.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми дослідження, його теоретичне і практичне значення, визначені мета і завдання дослідження, сформульовані основні положення дисертації, які виносяться на захист.

Перша глава «Основні етапи розвитку законодавства України про право власності громадян», яка складається з чотирьох параграфів, присвячена характеристиці загальних понять права власності та аналізу становлення законодавства про право власності громадян з 1917 р. по 1996 р.

В першому параграфі дається узагальнена характеристика економічного аспекту власності і права власності, визначається її значення у розвитку суспільства.

Власність розглядається як відносини між людьми з приводу привласнення матеріальних благ, встановлення над ними влади та приналежності їх конкретній особі. Першооснову усіх форм власності, відомих суспільству (первісно-общинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної і соціалістичної), становлять економічні відносини привласнення матеріальних благ у процесі виробництва. Тому власність у такому значенні є її економічним розумінням. Певні економічні відносини, які існують в цілому попри волю і свідомість людей, можуть бути об'єктом правового регулювання, одержуючи відповідне оформлення в нормах права. У такому разі проявляється юридичний зміст власності. Відповідно з марксистсько-ленінським вченням, закріплення відносин власності правовими засобами здійснюється під впливом волі певних соціальних груп — класів. Однак, на думку автора, в сучасних умовах відбувається процес нівелювання класового впливу на формування відносин власності і посилення на них впливу тих соціальних груп, які домінують в суспільстві, об'єднуючись між собою заради суспільно-прогресивної ідеї, наприклад, по досягненню високого добробуту на демократичних засадах суспільного життя.

Зазначається, що в юридичній літературі радянського періоду на базі марксистських положень про власність сформувалася в цілому правильна уява про статичний характер економічних відносин власності, відповідно з якою власність відтворює статичні моменти привласнення, які характеризують даний спосіб виробництва і, що вона віддзеркалює виробництво не як процес, не як динаміку відносин, а як «момент статичний, як результат процесу розподілу засобів виробництва (С.Н.Братусь).

Визначаються основні стадії реалізації економічних відносин власності, а саме: а) заволодіння багатствами природи та

створення нових матеріальних благ, б) розподіл матеріальних благ між членами суспільства та їх колективам, в) виробниче та особисте споживання матеріальних благ.

Дисертантом підтримується сформована цивільноправовою наукою позиція про розмежування права власності в об'єктивному і суб'єктивному значенні. Відзначається багатогалузевий характер інституту права власності, норми якого можуть міститися в різних галузях законодавства. Центральне місце в регулюванні відносин власності належить цивільному праву, покликаному регулювати товарно-грошові відносини. Певні відносини власності можуть бути предметом регулювання чи охорони земельного, трудового, адміністративного, кримінального права. Однак до інституту права власності можуть бути віднесені лише ті їх норми, які: а) встановлюють приналежність майна та інших матеріальних благ власникові; б) встановлюють підстави та умови виникнення у суб'єктів права власності; в) визначають обсяг повноважень власника по володінню, користуванню, розпорядженню матеріальними благами; г) встановлюють підстави та умови припинення права власності на приналежні суб'єкту матеріальні блага; д) встановлюють правові засоби захисту (речово-правові) прав власника.

Зазначається, що капіталістична приватна власність не є ідеальною системою привласнення громадянами матеріальних благ, оскільки вона здатна породжувати соціальні конфлікти, масове безробіття, антагонізм в суспільстві тощо. Світовій практиці відомі два шляхи подолання негативних явищ капіталістичної системи, заснованої на приватній власності, — еволюційний і революційний. Перший шлях зводиться до оптимізації правового регулювання капіталістичного (ринкового) виробництва та відносин власності, яке урівноважує інтереси усіх груп населення та усуває певною мірою антагоністичне протистояння між ними. Другий шлях супроводжується застосуванням радикальних методів усунення класових суперечностей (головним чином насильницьких методів) без врахування визначальних об'єктивних законів розвитку суспільства. Саме такий шлях обрала царсько-поміщицька Росія, в якій формування капіталістичних відносин було перервано Жовтневою соціалістичною революцією 1917 року, яка започаткувала появу соціалістичної суспільно-економічної формації.

Оскільки в дореволюційний період в державно-політичному плані Україна була залежною від Росії, то вона не могла мати в цих умовах самостійної правової системи. В післяреволюційний період ця тенденція продовжувала зберігатися.

Формування правової системи України здійснювалося під впливом соціально-політичної обстановки в Росії, в СРСР та відповідних партійних рішень. Саме під таким кутом зору висвітлювалися питання держави і права Української РСР в юридичній літературі періоду соціалістичного будівництва, в якій виділялося більше 10 етапів становлення держави і права СРСР і УРСР, які відповідали тому чи іншому етапу соціалістичного будівництва. На думку дисертанта, при визначенні основних етапів становлення законодавства про власність громадян такий підхід є неприйнятним, оскільки перехід від одного етапу до іншого не супроводжувався істотними змінами в правовому регулюванні відносин власності громадян. Тому автор пропонує виділити три вищезазначені основні етапи становлення права власності громадян з 1917 по 1996 рік.

В другому параграфі аналізується становлення законодавства про власність громадян в період 1917-1937 рр. Жовтнева соціалістична революція започаткувала політику скасування приватної власності на землю, надра, ліси та інші засоби виробництва і здійснення безоплатної примусової «соціалістичної націоналізації». Ідеї Російської Жовтневої соціалістичної революції втілювалися також в Україні, але з певним інтервалом у часі. В перші післяреволюційні роки в Україні Радянською владою приймалися акти, аналогічні законодавчим актам (декретам) Росії, або підтверджувалася їх автоматична дія на території України. Особливістю цього періоду було те, що на момент Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. в Україні, на відміну від Росії, ще не було сформовано чисельного прошарку власної буржуазії та великих землевласників, організаційно міцних політичних партій, що уповільнювало оволодіння широкими верствами населення комуністично-більшовицьких ідей.

В роботі висвітлюється значення діяльності Української Центральної Ради та прийнятих нею чотирьох Універсалів, відзначається відсутність в її діяльності чіткої програми економічних перетворень, у тому числі щодо відносин власності. Водночас в Поясненнях Центральної Ради Української Народної Республіки до III Універсалу заборонявся розподіл

земель власників, наділи яких не перевищували 50-100 десятин землі. Доля приватної власності на інші об'єкти фактично залишалася поза увагою Центральної Ради.

Не відзначався особливою нормотворчістю і послідовністю період правління Гетьманства (квітень-грудень 1918р.) та Директорії (грудень 1918 р.-березень 1919 р.). Так, Грамотою до всього українського народу Гетьмана П.Скоропадського і Отамана Ради Міністрів М.Устимовича проголошувалося відновлення права приватної власності, в тому числі на землю, однак вже в Універсалі Трудового Народу Директорії говорилося про передачу земель народу без викупу у земле-власників.

В умовах продовження громадянської війни за ініціативою комуністичної партії більшовиків 6-10 березня 1919 р. у м. Харкові відбувся ІІ Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому, зокрема, було прийнято першу Конституцію УРСР, в ст.3 якої було записано, що УРСР «провадить в життя заходи, що безпосередньо направлені до знищення існуючого економічного устрою і виявляються в скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва». З цього моменту, на думку дисертанта, Радянська влада остаточно утверджує курс на ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, як основи капіталістичної системи, на утвердження соціалістичної економіки, заснованої на державно-колективній соціалістичній власності. Не може вважатися відмовою від цього курсу введення Радянською владою «нової економічної політики» (НЕПу), яка призвела до пожвавлення товарно-грошових відносин, активізації діяльності дрібних товарних підприємств (1921-1928р.р.). Перехід до НЕПу був тимчасовим вимушеним кроком, покликаним врятувати країну від повного занепаду економічного життя, а населення — від голодної смерті.

З метою забезпечення регулювання майнових відносин в умовах НЕПу розпочалася розробка першого Цивільного кодексу РРФСР, яка здійснювалася за конкретними рекомендаціями В.І.Леніна. Його вказівки, вважає автор, зводилися до наступних принципових положень:

а) Радянська влада допускає в країні лише державний капіталізм;

б) все в галузі господарства є «публічно-правове, а не приватне»;

в) має бути забезпечене застосування до цивільних правовідносин революційної правосвідомості;

г) повинні бути створені правові засади для втручання держави в цивільні відносини та повного контролю за приватними підприємствами і об'єднаннями.

Отже такі вказівки переслідували насамперед мету не допустити перемогу капіталістичного сектору економіки над соціалістичним.

Період НЕПу відзначався активною нормотворчістю. В дисертації аналізуються законодавчі акти, що регулювали відносини власності цього періоду, а також перший Цивільний кодекс РРФСР від 31 жовтня 1922р. і Цивільний кодекс УРСР від 16 грудня 1922р. Дається узагальнена характеристика правового регулювання майнових відносин періоду НЕПу, якому притаманні наступні особливо значимі риси:

- 1) введення багатоукладності економіки;
- 2) введення приватної власності фізичних і юридичних осіб з обмеженням її розмірів та правомочностей власників;
- 3) встановлення переваг соціалістичній та кооперативній власності над приватною;
- 4) вилучення багатьох об'єктів з цивільного обігу (земля, ліси, великі підприємства та ін.);
- 5) надання власникам певного майна (зброї, вибухових речовин, спиртмістких речовин та ін.), права «приватного володіння», яке не передбачало можливості відчуження його іншим особам;
- 6) введення інституту «забудови», яким визначалися права громадян-забудовників житла без набуття ними права власності на такі будівлі;
- 7) здійснення громадянами права власності допустиме в межах, передбачених законом;
- 8) закріплення в ЦК УРСР неправових принципів, за якими цивільні права не повинні охоронятися законом, якщо вони здійснюються в суперечності з їх соціально-господарським призначенням;
- 9) підпорядкованість правових норм соціалістичним ідеям та партійним інтересам;
- 10) завідомо тимчасова дія правових норм щодо приватної власності, що обумовлювало непередбачуваність правової політики.

Звертає на себе увагу той факт, що ЦК УРСР практично повністю відтворював зміст ЦК РРФСР.

З 1929 р. здійснюється наступ на приватний сектор економіки, на селі створюється колгоспна система господарювання, завершується соціалістична реконструкція, активізується боротьба з куркульством, вводяться обмеження щодо приватної власності, що призводить до остаточної перемоги соціалістичного сектору над приватним в першій половині 30-х років. Однак право особистої власності громадян одержує своє юридичне оформлення лише в Конституції СРСР 1936 р. (Конституції УРСР 1937р.). Ця подія завершує перший етап післяреволюційного становлення права власності в СРСР і в Українській РСР.

Право особистої власності громадян на їх трудові доходи, — зазначалося в ст. 10 Конституції СРСР (ст. 10 Конституції УРСР), — і заощадження, на жилий будинок і підсобне домашнє господарство, на предмети домашнього (хатнього) господарства і вжитку, на предмети особистого користування і комфорту, рівно як і право спадкування особистої власності громадян — охороняються законом. Така юридична конструкція права особистої власності громадян, з незначними змінами, проіснувала в правовій системі СРСР більше ніж пів-століття.

Вперше конституційного оформлення набула також власність колгоспного двору, яка фактично уявляла собою різновид особистої власності громадян. Водночас, в Конституції СРСР (ст. 9) містилася також норма про дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, засноване на особистій праці і виключаюче експлуатацію чужої праці, що, на думку дисертанта, носило швидше символічний характер, оскільки для його існування не було створено відповідних соціально-економічних гарантій та морально-політичної терпимості у ставленні населення до цих господарств. Власне це з часом призвело до повного зникнення з економічної системи цього типу господарств.

Таким чином, в 1929-1936 рр. завершилося остаточне примусове знищення решток приватної власності, в країні утвердилася соціалістична система господарювання і пануючою формою індивідуального привласнення громадянами матеріальних благ стало **право особистої власності**.

В третьому параграфі досліджується правове регулювання

особистої власності громадян в період партійно-державного соціалізму (1937-1990 рр.), для якого притаманними стали наступні його основні риси: 1) панування командно-адміністративних методів управління економікою; 2) утвердження переваг державної власності, спрямоване на максимальне одержавлення економіки; 3) абсолютна підпорядкованість правової системи партійно-ідеологічним інтересам КПРС та інтересам партійно-державної номенклатури; 4) примат державного інтересу над особистим. Автор дійшов висновку, що процес нормотворення в цей час здійснювався з різним ступенем інтенсивності, але без зміни самої сутності та призначення особистої власності в соціалістичному суспільстві. Введення Конституцією СРСР 1936 р. істотних новел щодо права власності не призвело до адекватного оновлення цивільного законодавства, яке фактично не було розраховане на регулювання особистої власності громадян.

Деякі корективи були внесені в інститут права власності в період Вітчизняної війни (1941-1945 рр.), які, однак, не можна віднести до категорії радикальних. Соціалістична економіка, соціалістична власність, побудовані на адміністративно-планових засадах, особиста власність громадян виявилися порівняно легко пристосованими до умов військового часу. В цей період посилюються адміністративно-владні принципи управління економікою, вводяться додаткові заходи (кримінального, адміністративного, цивільного права) по захисту об'єктів соціалістичної власності, зазнає суттєвих змін спадкове право. Важливе місце в сфері регулювання відносин власності воєнного періоду займають акти, що стосувалися націоналізованого, конфіскованого, реквізованого та безхазяйного майна.

Важливе значення мав Указ Президії Верховної Ради СРСР від 14 березня 1945 р. «Про спадкоємців за законом і за заповітом», на підставі якого були внесені відповідні зміни до цивільних кодексів союзних республік. Указом, зокрема, було розширено коло спадкоємців за законом і за заповітом, встановлювалося три черги спадкоємців, вводиться категорія спадкоємців, які набувають право успадковувати так звану «обов'язкову частку».

У післявоєнні роки до 1961 р. право особистої власності поповнювалося незначною кількістю законодавчих актів. Серед них особливе значення мав Указ Президії Верховної

Ради СРСР від 26 серпня 1948 р. «Про право громадян на покупку і будівництво індивідуальних жилих будинків», яким було скасовано право забудови і надано право кожному громадянину СРСР придбати або побудувати для себе на праві особистої власності жилий будинок в один чи два поверхи з кількістю кімнат від однієї до п'яти включно, як в місті, так і за його межами. Одночасно будівлі, які належали громадянам на праві забудови перейшли в їх особисту власність. Указом не встановлювався максимальний розмір площі жилого будинку, не визначалась кількість жилих будинків, що могли знаходитись в особистій власності громадянина. Однак таке «упущення» вже через кілька років було ліквідовано. Так, вже 8 березня 1954 р. в ст.182 ЦК УРСР 1922 р. були внесені зміни, відповідно до яких жилі будинки, належні громадянам на праві особистої власності, могли бути предметом купівлі-продажу з тим, щоб в результаті цих договорів у покупця, його дружини і неповнолітніх дітей не здійснювалося продажу більше одного будинку протягом трьох років.

Згодом, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 липня 1958 р. максимальний розмір жилих будинків, що могли бути в особистій власності громадянина обмежувався 60 кв.м. Таким чином, партійно-державне керівництво привело право особистої власності громадян на жилий будинок у повну відповідність з «пролетарськими потребами трудящих», окресленими марксистсько-ленінською ідеологією.

Автор вважає, що в період від першої до другої кодифікації цивільного права розвиток цивільно-правової науки щодо права власності громадян також не відзначався активністю і не завжди був адекватним нормотворчим процесам. Так, в 20-х роках зусилля вчених-юристів зосереджувалися на загальних проблемах держави і права в соціалістичному суспільстві, на обґрунтуванні класово-революційної сутності права, на формуванні концепції «господарського права», на утвердженні переваг планового регулювання майнових відносин, заснованих на соціалістичній власності (переважно державній).¹ Однак дослідженню проблем права власності громадян в цей період належної уваги не надавалося, оскільки в умовах революційної ейфорії власність громадян у свідомості переважної частини населення під впливом комуністичної пропаганди асоціювалася з капіталістичною власністю, яка породжує зло.

Після прийняття Конституції СРСР 1936 р. цивілістика стала набувати ознак професійного конструктивізму, в якому поєднується ідеологізоване обожнювання соціалістичного права та глибокий аналіз правових норм і пошук шляхів їх вдосконалення. Відбулася активізація правової науки у зв'язку з першою нарадою працівників права, проведеною в 1938 р., на якій головною темою обговорення стали питання системи права та співвідношення її окремих складових частин (галузей права, правових інститутів).

В післявоєнний період поступово відновилося обговорення питань системи радянського права, в тому числі цивільного, в ході якого сформувався цивільно-правовий напрям дискусії, поштовхом якої стала стаття Венедиктова А.В. «О системе Гражданского кодекса СССР» в журналі «Советское государство и право» (1954. - №2). Однак, вже в 1957 р. у зв'язку з внесенням змін до Конституції СРСР характер дискусії змінився, оскільки взамін прийняття Цивільного кодексу СРСР передбачалося прийняття загальносоюзних Основ цивільного законодавства і кодифікованих актів союзних республік. Тому з 1957 р. наукові цивільно-правові дослідження здійснювалися паралельно з кодифікаційними роботами, які завершилися прийняттям 8 грудня 1961 р. Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, а згодом - Цивільного кодексу Української РСР (18 липня 1963 р.).

В дисертаційному дослідженні аналізується зміст норм Основ і ЦК УРСР про право особистої власності громадян, дається їм порівняльна характеристика. ЦК УРСР 1963 р. повністю відтворивши норми Основ щодо права власності громадян, водночас поповнився значною кількістю нових правових норм, які базувалися на досягненнях юридичної науки, судової практики. Кодекс вперше детально врегулював спільну часткову власність, спільну сумісну власність колгоспного двору, вказав на існування спільної сумісної власності подружжя. ЦК не встановив загальних кількісних обмежень щодо об'єктів права особистої власності, за винятком жилих будинків і деякого іншого майна. Разом з тим в ньому визначались об'єкти, які взагалі не могли знаходитись у власності громадян або набувалися з особливого дозволу. В ЦК передбачались максимальні розміри жилих будинків, наслідки набуття громадянином жилого будинку і одночасно коопера-

тивної квартири чи квартири в будинках державних, кооперативних і громадських організацій. Ряд статей стосувався підстав виникнення права особистої власності або її припинення, обсягу правомочностей власників, захисту їх майнових прав.

В дисертації аналізується динаміка змін, що вносилися в глави ЦК «Особиста власність», «Спільна власність», «Виникнення і припинення права власності» з моменту прийняття Кодексу до кінця 80-х років. За підрахунками автора таких змін чи доповнень за цей період було внесено лише 20, три з яких мали суто редакційний характер. Це дає підстави для висновку про те, що норми про особисту власність мали вдалу юридичну конструкцію, незважаючи на переобтяженість їх ідеологічними догмами.

В роботі обґрунтовується думка про можливість визнання системи правових норм про особисту власність громадян у відносно автономний інститут права особистої власності, оскільки вони виявилися значною мірою ізольованими від норм, що регулювали відносини інших форм власності.

Прийняття нового цивільного законодавства викликало бурхливу наукову активність, що безумовно сприяло розвитку цивільно-правової науки. Не був обійдений увагою також інститут права особистої власності. Особливо плідним в науково-практичному відношенні виявився період 1963-1973 років, коли було опубліковано ряд ґрунтовних праць, присвячених аналізу нового законодавства про власність громадян.² В них звичайно розглядалися і питання щодо поняття права особистої власності громадян, її сутності. Однак, поза критикою знаходилися основні ознаки особистої власності: її похідний характер від соціалістичної власності, її споживче призначення та трудове походження. Вони вважалися незаперечними істинами.

Друга половина 80-х років відзначалася історичними соціально-політичними подіями, які прямо чи опосередковано сприяли відмиранню соціалістичної системи і переходу до ринкової економіки. В дисертації відзначається, що ці події впливали певним чином і на формування нових відносин власності. Так, XXVII з'їзд КПРС (1986 р.) започаткував певні прогресивні зміни в суспільстві, які призвели до так званих «перебудовних процесів» і демократизації суспільства. На виконання рішень з'їзду Політбюро КПРС розглянуло пи-

тання боротьби з нетрудовими доходами громадян і передбачило розробку нормативних актів, які б врегулювали індивідуальну трудову діяльність (ІТД) громадян. Тобто малося на увазі «впорядкувати» ІТД таким чином, щоб громадяни не могли отримувати високі прибутки.

На підставі аналізу правових наслідків застосування Закону про ІТД в дисертації обґрунтовується висновок про те, що з його прийняттям в СРСР поза волею партійно-владних структур почав формуватися новий соціальний прошарок населення, чому сприяла також певна демократизація суспільного життя. Такі соціально-економічні процеси набули нового прискорення після прийняття 26 травня 1988 р. Закону «Про кооперацію в СРСР», який сприяв утворенню нового кооперативного сектору економіки, інтеграції особистої власності і виробництва, некерованого переходу засобів виробництва у власність громадян.

Вищенаведені та інші особливості розвитку відносин власності громадян стали предметом широкого наукового обговорення в кінці 80-х років, яке виявило досить різні погляди на цю проблему. Одні автори (В.П.Мозолін) вважали, що особиста власність громадян СРСР існує у формі власності на предмети споживання і у формі власності на майно, використовуване у комерційних цілях, інші автори (В.П.Шкредов, Н.Д.Єгоров, О.В.Осипенко) пропонували розглядати власність громадян, що займалися ІТД, як приватну або дрібну приватну власність, яка мислилась ними як допоміжна, мирно співіснуюча з особистою власністю громадян.

Особливу позицію зайняв відомий вчений С.С.Алексєєв, який у своїй праці «Собственность — право — социализм» (1989р.) висловив впевненість у створенні соціалістичного ринкового господарства без участі приватної власності і запропонував законодавчо передбачити «виробничу» власність на засоби виробництва як різновид особистої власності, вважаючи введення приватної власності найгіршим варіантом розвитку суспільних відносин в СРСР.

Таким чином, напередодні прийняття в 90-х роках в СРСР і бувших союзних республіках нового законодавства про власність представники юридичної науки загалом не піддавали сумніву доцільність збереження інституту права особистої власності. Дискусії ж велися переважно навколо тієї чи іншої модифікації індивідуальної форми привласнення гро-

мадянами матеріальних благ, в тому числі і засобів виробництва, але з врахуванням обраного країною курсу на формування соціалістичного ринку. Відтак, радикальне реформування відносин власності в СРСР знаходилося здебільшого під впливом загальнополітичної ситуації в країні та прагнення народів союзних республік до політичної і економічної самостійності, до покращення добробуту.

В четвертому параграфі висвітлюються питання становлення законодавства про приватну власність в початковий період ринкових реформ (1990-1996 рр.). Обґрунтовується висновок про започаткування з 1990 р. правових засад нового інституту права власності Декларацією про державний суверенітет України (від 16 липня 1990 р.), яка заклала нові принципи побудови української держави, та Законом України «Про економічну самостійність Української РСР» (від 3 серпня 1990 р.), яким були визначені зміст, мета і основні принципи економічної самостійності України, механізм господарювання, регулювання економіки і передбачалися три форми власності: державна, колективна, індивідуальна (особиста і приватна трудова).

Видатною подією стало прийняття 7 лютого 1991 р. Закону України «Про власність». Безперечно, в ньому були прийняті окремі прогресивні і вдалі положення Закону СРСР «Про власність в СРСР» від 6 березня 1990 р. Однак, порівняльний аналіз змісту обох законів, проведений в дисертації, свідчить про наявність в них істотних відмінностей як в структурі, так і в змісті. Наприклад, Закон України «Про власність» містить 57 статей (союзний- 34), преамбулу (в союзному Законі преамбула відсутня), 8 розділів (союзний- 6). В українському Законі «Про власність» відносини власності, в тому числі і громадян, відповідно одержали більш повну регламентацію. В Законі України «Про власність» (в первісній редакції) були передбачені індивідуальна (особиста і приватна трудова), колективна і державна, в союзному Законі- власність громадян, колективна і державна. Союзним Законом власникові надавалося право використовувати своє майно «для будь-якої господарської діяльності». В Законі України «Про власність» таке питання вирішене більш радикально, оскільки в ньому прямо передбачено право власника використовувати своє майно для підприємницької діяльності. Ці та інші відмінності між обома Законами свідчать, таким чином,

про власне бачення в Україні проблем правового регулювання відносин власності.

Визначною подією стало прийняття Верховною Радою України 7 липня 1992 р. змін до Закону «Про власність», відповідно з якими було вилучено поняття «індивідуальна власність» і введено повноцінне право приватної власності, яке знайшло своє остаточне утвердження в новій Конституції України від 28 червня 1996 р.

У зв'язку з прийняттям Закону «Про власність» фактично втратила чинність переважна частина норм ЦК України щодо особистої власності громадян, хоча законодавчих рішень з цього приводу довгий час не приймалося, що породжувало небажаний правовий вакуум у правовому регулюванні відносин власності громадян. І лише 16 грудня 1993 р. з ЦК України були виключені глави 7, 8, 9 та окремі статті про право власності як такі, що втратили чинність. Водночас певного праворегулюючого значення для відносин власності громадян набули закони про приватизацію, про підприємства, про підприємництво, про господарські товариства та інші законодавчі акти ринкового спрямування. В дисертації відзначається універсальний характер багатьох норм інституту права власності, оскільки вони можуть застосовуватися однаковою мірою до відносин усіх форм власності, на відміну від соціалістичного права, якому була притаманна самоізоляваність норм про особисту власність.

Друга глава «Підстави та умови виникнення права приватної власності у громадян» присвячена розгляду визначення поняття права приватної власності, окремих правових підстав, умов та моменту виникнення у громадян права приватної власності.

В першому параграфі другої глави аналізуються соціально-економічні і політичні передумови для кардинального реформування правового регулювання відносин власності в колишньому СРСР, які викликали необхідність прийняття Закону «Про власність в СРСР», а згодом — Закону України «Про власність», визначається співвідношення понять «індивідуальна», «особиста», «приватна трудова» та «приватна» власність.

За чинним Законом «Про власність» суб'єктами права приватної власності можуть бути лише громадяни. У разі ж утворення громадянами на основі своєї приватної власності гос-

подарського товариства з статусом юридичної особи, їх власність трансформується у колективну власність. В українській юридичній літературі виникла гостра дискусія щодо поняття та юридичної конструкції права колективної власності. Аналізуючи чинне законодавство про право колективної власності та хід дискусії з цього питання, автор доходить висновку, що їй за таких умов можуть бути притаманні усі ознаки приватної власності. Існуюча конструкція колективної власності дає підстави для її ототожнення з спільною власністю, породжує низку суперечностей в правовому режимі майна колективних суб'єктів цивільних правовідносин з статусом юридичної особи. Цьому сприяє недосконалість самого законодавства, в якому на однакових засадах і беззастережно суб'єктами права колективної власності з однієї сторони визнаються трудові колективи державних підприємств, колективи орендарів, члени споживчих товариств, а з іншої – самі державні підприємства, створені громадянами господарські товариства та інші колективні утворення з правами юридичної особи. Тим самим, зокрема, утверджується концепція подвійного, і навіть потрійного власника, що в правовому відношенні неприпустимо.

У підсумку дисертант приєднується до позиції тих авторів, які визнають суб'єктами права колективної власності в господарських товариствах та інших колективних організаційно-правових утвореннях відповідні юридичні особи, і вважають за недоцільне відтворювати існуючу конструкцію права колективної власності в новому Цивільному кодексі України (Пушкін А.О., Шевченко Я.М., Бандурка А.М., Спасько І.В. та інші).

Значна увага в роботі надається аналізу визначення самого права власності. Рідкісним явищем для законодавчої техніки став зміст п.1 ст.2 Закону України «Про власність», відповідно до якого «право власності – це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном». Подібного визначення не містило законодавство радянського періоду, в якому лише формулювалася загальновідома тріада правомочностей власника.

Наведене визначення не позбавлене окремих вад. Навряд чи коректно ототожнювати право власності з суспільними відносинами. Досліджувана правова норма також не містить важливих ознак, які б указували на приналежність певних

правомочностей конкретному носієві (власнику), або іншим чином визначали фактор привласнення матеріальних благ індивідом.

На підставі аналізу законодавства, правової літератури пропонується визначити право власності як охоронюване законом право, яке закріплює абсолютну приналежність майна особі (власнику) та визначає її права і обов'язки. Водночас, дисертант вважає необов'язковим введення до нового ЦК України визначення поняття права власності, адже це проблема швидше правової науки. Тому підтримується позиція розробників проекту нового ЦК в редакції від 20.03.96 р., які відмовилися від спроб дати законодавче визначення права власності, обмежившись посиланням на те, що «Правом власності є найбільш повне право, що його особа має на майно».

В ст.13 Закону України «Про власність» дається досить детальний (але не вичерпний) перелік майна, яке може бути у приватній власності громадянина, а саме: жилі будинки, квартири, предмети особистого користування, дачі, садові будинки, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, земельні ділянки, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення. Таким чином, у приватній власності громадянина може бути будь-яке майно особистого і фінансово-виробничого призначення, крім випадків, передбачених законом. З огляду ж перспектив створення нового цивільного законодавства, коли приватна власність стала реальністю і психологічно сприйнята більшістю населення, потреба в подальшому збереженні такого переліку об'єктів права приватної власності втрачає свою актуальність. Фактично у власності громадян може бути, як правило, те ж майно, що і в інших суб'єктів права власності. Розробниками проекту ЦК в редакції від 20.03.96 р. ця обставина врахована. Згідно з ст.311 Проекту «у власності фізичних і юридичних осіб може знаходитися будь-яке майно, за виключенням окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть належати фізичним або юридичним особам». Однак в запропонованій редакції наведена норма має дещо філософсько-схоластичне забарвлення. На думку дисертанта, вона могла б бути викладена в наступній редакції: «У власності фізичних і юридичних осіб може знаходитись будь-яке майно особистого та

фінансово-виробничого призначення, крім випадків, передбачених законом».

Особливим об'єктом права власності є підприємства як певна сукупність майна. Водночас в законодавстві (Законах України «Про власність», «Про підприємства в Україні» та ін.) підприємство розглядається як суб'єкт права, що має статус юридичної особи. Однак ця обставина не завжди враховується в практиці. Тому певну визначеність у двоаспектне розуміння цього поняття вносить проект ЦК в редакції від 20.03.96 р., в якому підприємством як об'єктом прав вважається майновий комплекс, використовуваний для підприємницької діяльності.

В другому параграфі другої глави висвітлюються загальні умови виникнення у громадян права приватної власності. Для виникнення права приватної власності на те чи інше майно необхідні певні юридичні факти, які в правовому відношенні вважаються юридичними підставами набуття громадянами майна у власність. Подібні правові підстави необхідні для виникнення права власності і в інших суб'єктів права власності, але повного їх співпадіння може не бути. Наприклад, лише державна власність може виникнути внаслідок конфіскації майна за скоєний злочин. Тому прийнятним є поділ підстав виникнення права власності на універсальні (загальні) і спеціальні.

В період соціалістичного будівництва спеціальні способи (підстави) набуття права власності мали певну перевагу над універсальними, оскільки для соціалістичної власності встановлювалися численні переваги та спеціальний правовий режим. Водночас, обмежувалося коло підстав виникнення права особистої власності. За новим законодавством про власність набувають більшого значення універсальні підстави виникнення права власності, зокрема, у зв'язку з наданням громадянам права на підприємницьку та іншу господарську діяльність.

Продовжує зберігати свою актуальність і в сучасних умовах відомий ще з часів розквіту римського права поділ підстав виникнення права власності на первісні і похідні, розмежування яких може здійснюватися за традиційними давно відомими критеріями. Введення приватної власності в Україні істотних змін у визначенні цих критеріїв не внесло, а лише розширило коло первісних і похідних підстав виникнення у громадян права власності.

Відповідно до ст.12 Закону України «Про власність» громадянин набуває права власності на доходи від участі в суспільному виробництві, індивідуальній праці, підприємницької діяльності, вкладення коштів у кредитні установи, акціонерні товариства, а також на майно, одержане внаслідок успадкування або укладення інших угод, не заборонених законом.

Наведений перелік підстав виникнення у громадян права власності не є вичерпним, адже громадяни можуть набувати майно і за іншими підставами (наприклад, придбання майна в процесі приватизації за приватизаційні майнові сертифікати, одержання виграшів від лотерей, призів за участь у спортивних змаганнях, одержання винагороди за зданий скарб та ін). В ньому також допущена юридична непослідовність, оскільки текст ст.12 дає підстави для висновку, що успадкування громадянином майна є підставою виникнення у нього права власності за угодою, що є певною юридичною помилкою.

В роботі розмежовуються поняття «джерело виникнення приватної власності» і «підстава виникнення права приватної власності». Перше з них відображає економічну основу створення приватної власності, друге – юридичне обґрунтування її привласнення конкретною особою. При цьому право власності на матеріальні блага, створені завдяки праці, іншим діям, виникає у особи за наявності відповідних юридичних підстав. Водночас, щоб виникло у громадянина право власності за такими правовими підставами необхідна наявність певних умов, певних дій, певних юридичних фактів, які визначаються нормами різних галузей законодавства.

В третьому параграфі аналізуються особливості виникнення права приватної власності за окремими правовими підставами, конкретні умови, які забезпечують це право.

Юридичною підставою виникнення права власності на доходи від праці у суспільному виробництві за трудовим договором служить факт отримання працівником матеріальних благ у формі заробітної плати чи іншої форми оплати праці за виконану ним роботи відповідно до умов трудового договору. Форми, системи і розміри оплати праці працівників визначаються з дотриманням вимог трудового законодавства, законодавства про оплату праці. Не отримана працівником заробітна плата за вже виконану роботу не є об'єктом права власності, а належить йому за зобов'язальним право-

відношенням, а тому переходить у власність в момент її видачі працівникові.

Чинне законодавство не зобов'язує громадян працювати в суспільному секторі економіки. Вони вправі вибирати будь-які інші форми діяльності (підприємницької, індивідуально-трудової тощо). Діяльність, яка набуває ознак підприємництва, має здійснюватися з дотриманням вимог Закону України «Про підприємництво» та інших актів законодавства. Дотримання цих вимог забезпечує виникнення у громадян права власності на доходи, одержувані ними від підприємницької діяльності.

Автором аналізуються поняття підприємництва та його ознаки, визначаються критерії для відмежування підприємницької діяльності від інших видів діяльності (заняття промислом, ведення особистого підсобного господарства тощо).

Індивідуальна діяльність громадян здійснюється в різноманітних конкретних формах, які якогось чіткого організаційно-правового оформлення не отримали. В ст.14 Закону України «Про власність» опосередковано виділяються ведення особистого підсобного господарства та садівництва як різновиди індивідуальної діяльності громадян, які мали місце і в період соціалістичного будівництва. Однак, нове законодавство, на відміну від попереднього, не встановлює певних кількісних обмежень щодо майна таких господарств. Розмір особистих підсобних господарств обмежується лише розмірами земельних ділянок, які надаються громадянам для таких цілей, і можливостями індивідуального господарювання. Не визначаються законом також правові наслідки щодо тих випадків, коли такі господарства стають для громадян основним або єдиним джерелом доходів. Між тим, юридична певність в таких відносинах є необхідною.

Продукція, вирощена в особистих підсобних господарствах може споживатися його членами або реалізовуватися ними з метою одержання прибутку. В останньому випадку діяльність такого господарства може набувати усіх ознак підприємництва. Однак, як свідчить комплексний аналіз чинного законодавства, законодавець не поширює правила про підприємництво на сільськогосподарську діяльність особистих підсобних господарств навіть тоді, коли вона здійснюється з метою постійного одержання прибутків. Однак, якщо члени такого господарства займаються кустарно-ремісничими промислами,

ремонт техніки, іншою несільськогосподарською діяльністю, що носить ознаки підприємництва, то вони повинні дотримуватися вимог Закону України «Про підприємництво».

Аналізуються умови набуття у власність доходів громадянами-засновниками та учасниками господарських товариств, членами колективних сільськогосподарських товариств, членами споживчих товариств, членами фермерських господарств. Чинне законодавство, однак, не дає підстав визнавати перерахованих осіб підприємцями, а їх діяльність – підприємницькою, оскільки такими мають вважатися лише окремі громадянин, який має статус підприємця без утворення юридичної особи, і юридична особа тієї чи іншої організаційно-правової форми. Якщо це так, то встановлені законодавством обмеження окремим особам, зокрема, державним службовцям, займатися підприємницькою діяльністю повинні стосуватися лише тих осіб, які обрали індивідуальну форму підприємництва, яка, як відомо, не приносить надто високі прибутки. В роботі пропонується розглядати утворення громадянами юридичних осіб з метою одержання прибутків делегованою підприємницькою діяльністю.

В законах України «Про підприємництво», «Про державну службу» не знайшли юридичної завершеності поняття «підприємець», «підприємництво», «підприємницька діяльність», що вносить невизначеність при застосуванні правил щодо заборони займатися державним службовцям діяльністю, пов'язаною тим чи іншим чином з підприємництвом. Частково ця прогалина заповнена Законом України «Про боротьбу з корупцією», яким державним службовцям, зокрема, заборонено займатися підприємницькою діяльністю безпосередньо чи через посередників або підставних осіб, входити самостійно, через представника або підставних осіб до складу правління чи інших виконавчих органів підприємств, кредитно-фінансових установ, господарських товариств тощо, організацій, спілок, об'єднань, кооперативів, що здійснюють підприємницьку діяльність. Ці положення, однак, не узгоджуються з Законом України «Про державну службу» і також не розкривають зміст поняття «підприємницька діяльність».

Не передбачені в чинному законодавстві правові наслідки для громадян, які стали підприємцями, засновниками, учасниками підприємств (господарських товариств) до переходу на державну службу, не визначено механізм їх відходу від

такої діяльності. Очевидно, такі громадяни повинні вчинити певні дії, щоб припинити свою участь у підприємстві, наприклад, шляхом виходу з статусу підприємця, засновника, передачі акцій та відповідних корпоративних прав в довірче управління.

Досліджуються умови виникнення права власності на доходи громадян від цінних паперів, вкладення коштів у кредитні установи, піддається критиці узаконена практика знецінення вкладів населення, пропонується прийняти спеціальний закон, який би унеможлиблював таке порушення майнових прав громадян в перехідний період ринкових реформ.

Значна увага надається висвітленню питань щодо виникнення у громадян права власності в порядку приватизації державного майна, аналізується законодавство про приватизацію, дається характеристика приватизаційним паперам. За чинним законодавством одержані громадянином приватизаційні папери стають його власністю і успадковуються, як будь-яке інше майно, у разі смерті власника його спадкоємцями. Однак, у разі смерті громадянина, що не одержав приватизаційні папери з будь-яких причин, право на одержання належних до видачі померлому паперів не успадковується (ст.2 Закону України «Про приватизаційні папери»). Таке положення піддається критиці, оскільки у зв'язку з уповільненим процесом приватизації сотні тисяч громадян України набувши право на частку державної власності не змогли в силу об'єктивних причин його реалізувати, а відтак не змогли передати це право своїм спадкоємцям. Пропонується усунути допущену несправедливість і надати усім спадкоємцям померлих після введення в дію приватизаційного законодавства громадян і до моменту завершення видачі приватизаційних паперів, право на одержання належних їм приватизаційних паперів.

Досліджуються правові засади роздержавлення земельного фонду і переходу його у власність громадян. Відзначається недостатня врегульованість Земельним кодексом України, іншими законодавчими актами відносин по безоплатній передачі громадянам земельних ділянок, визначенню їх максимальних розмірів тощо. Обґрунтовується необхідність прискорення приватизації земельних ділянок, доцільність збереження обмежень щодо максимальних розмірів земельних ділянок, які можуть набувати громадяни у власність за різними правовими підставами.

Громадяни можуть набувати у власність майно в порядку спадкування. Відзначається, що норми інституту спадкування в період ринкових реформ майже не зазнали змін. Значною мірою це пояснюється їх універсальністю, вдалою конструкцією принципів положень. Водночас норми спадкового права вимагають вдосконалення. Зокрема, необхідно розширити коло спадкоємців за законом (наприклад, ввести третю чергу спадкоємців з числа племінників, племінниць, онуків, правнуків). При цьому дисертант вважає, що небажаним може бути встановлення надто широкого кола спадкоємців за законом, оскільки це може призводити до ускладнень у виявленні факту родства, до виникнення численних спірних ситуацій, поширення випадків одержання майна особами, які неетично вели себе по відношенню до спадкодавця та ін. У зв'язку з цим вимагають глибокого аналізу, зокрема, статті 1450-1454 проекту ЦК від 20.03.1996 р., якими пропонуються п'ять черг спадкоємців (перша черга- діти, батьки, один з подружжя померлого; друга- повнорідні і неповнорідні брати та сестри спадкодавця, дід та баба як з боку батька, так і з боку матері; третя- рідні дядько та тітка спадкодавця; четверта- інші родичі спадкодавця до шостого ступеня спорідненості; п'ята- непрацездатні утриманці спадкодавця), а також встановлюється широке коло осіб, які можуть успадковувати за правом представлення (онуки та правнуки, племінники, двоюрідні брати та сестри). Необхідно також передбачити в новому ЦК України норми, які б враховували особливості спадкування майна приватних підприємств, фермерських господарств, цінних паперів тощо.

В четвертому параграфі другої глави висвітлюються питання, пов'язані з визначенням моменту виникнення права приватної власності. Зазначається, що в радянський період момент виникнення права власності визначався лише на підставі ст.128 ЦК УРСР, відповідно до якої право власності у набувача майна за договором може виникати з моменту передачі речі, якщо інше не передбачено законом або договором. Однак, ні ЦК, ні іншими законодавчими актами УРСР якогось іншого моменту не встановлювалося (в інших союзних республіках такі випадки мали місце).

Останнім часом в новому законодавстві України простежується тенденція до розширення спеціальних випадків законодавчого визначення моменту виникнення права власності. Од-

нак, втілюється це інколи не найкращим чином. Так, відповідно до ст.24 Закону «Про приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію) до покупця, який придбав на аукціоні, конкурсі об'єкт приватизації, переходить право володіння, користування і розпорядження цим об'єктом з моменту удару молотка ліцитатора або підписання протоколу засідання комісії про визначення остаточного переможця, при викупі підприємства- з дати прийняття органом приватизації рішення про викуп. Наведене положення є юридичною помилкою, оскільки право власності на об'єкт приватизації не може виникнути раніше укладення договору. Крім того, воно суперечить ст.25 цього Закону, згідно з якою право власності на державне майно підтверджується договором купівлі-продажу, посвідчуваному в нотаріальному порядку з наступною реєстрацією місцевою Радою народних депутатів.

Певним чином визначається перехід права власності на земельні ділянки в Земельному кодексі, яким, зокрема, передбачено, що право власності на землю виникає після встановлення землевпорядними організаціями меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) і одержання документа, що посвідчує це право (ст.22). Таким документом є державний акт на право власності, який видається і реєструється відповідними Радами народних депутатів (державним адміністраціями). Дисертант вважає наведене положення ст.22 Земельного кодексу України прийнятним при безоплатному одержанні громадянами державних земельних ділянок у власність і неприйнятним у випадках набуття ними земельних ділянок у власність за цивільноправовими договорами. В цьому випадку доцільно було б приурочити момент переходу права власності на земельну ділянку до моменту нотаріального посвідчення угоди чи іншого моменту, визначеного угодою.

На підставі аналізу законодавства про перехід права власності за договором автор дійшов висновку про необхідність відтворення в новому ЦК України загального положення ст.128 ЦК України 1963 р. щодо виникнення права власності у набувача за договором. Водночас, в новому ЦК України бажано було б сформулювати єдині критерії щодо виникнення права власності на окремі види майна залежно від підстав його придбання (створення нового об'єкту, придбання за цивільноправовими договорами, придбання в порядку приватизації тощо). Це може бути момент нотаріального по-

свідчення угоди, момент реєстрації договору державними органами тощо.

Розглядаються особливості виникнення права спільної сумісної власності у подружжя. Дисертант обґрунтовує правильність позиції тих авторів (Граве К.А., Ромовська З.В., Тархов В.А., Халфіна Р.О. та ін.), які вважають, що право спільної власності на одержувану одним з подружжя заробітну плату виникає в момент її одержання працівником.

Третя глава «Здійснення права приватної власності за новим законодавством України та його захист» складається з чотирьох параграфів.

Перший параграф присвячується висвітленню соціально-економічного призначення права приватної власності та визначенню її змісту в період ринкових перетворень. Приватна власність здатна активно безпосередньо впливати на створення національного багатства, на відміну від особистої власності, роль якої у створенні матеріальних благ є пасивною. В багатьох високорозвинених країнах з ринковою економікою вона стала основною рушійною силою науково-технічного, соціально-економічного та культурного розвитку народів. Водночас, недопустимою є і інша крайність – фетишизація приватної власності, оскільки вона також може породжувати соціальні конфлікти.

В дисертації аналізується хід приватизаційних процесів, досліджуються причини невиконання планів приватизації, серед яких головними автор, зокрема, вважає: запізніле створення (з 19.02.94 р.) єдиної системи органів приватизації; передчасну передачу загальнодержавного майна у комунальну власність, що послабило вплив центральної влади на приватизацію цього майна; відсутність реального правового механізму для приватизації землі; існування розбіжностей між законодавчою і виконавчою владою щодо здійснення приватизаційної політики; встановлення необґрунтованих пільгових умов приватизації способом оренди з викупом.

Відзначається, що в 1990-1996 рр. були закладені певні економічні засади приватної власності за рахунок приватизації державного майна, підприємництва. Водночас наголошується, що для переважної частини населення доходи від праці в суспільному секторі економіки продовжують бути основним джерелом існування. Ця тенденція буде зберігатися ще досить довго.

В другому параграфі аналізуються правомочності громадянина-власника щодо володіння, користування та розпорядження належним йому майном та межі їх здійснення. Перераховані правомочності власника якраз і утворюють зміст права власності взагалі і права приватної власності, зокрема. Однак, однієї можливості мати перераховані правомочності недостатньо, щоб отримувати від речей корисні властивості та задовольняти потреби індивіда. Важливо перетворити юридично визначену і закріплену можливість власника у **реально існуючу дійсність**. Для цього необхідна воля та дії (активні чи пасивні), спрямовані на реалізацію наданих йому законом правомочностей, без чого власність втрачає здатність задовольняти потреби індивіда.

Досліджується співвідношення понять «суб'єктивне право власності», зміст якого складають правомочності володіння, користування і розпорядження, і «здійснення суб'єктивного права власності». Автор доходить висновку, що **юридично визначені правомочності володіння, користування і розпорядження характеризують статичну суб'єктивного права власності, а конкретне здійснення власником цих повноважень — його динаміку.**

Проголошуючи право власника на свій розсуд володіти, користуватися і розпоряджатися належним йому майном, законодавець водночас оговорює можливість встановлення тих чи інших заборон щодо здійснення цього права. Зокрема, власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону, та використовувати його для здійснення господарської та іншої, не забороненої законом діяльності (ст.19 Закону України «Про власність»). Такий підхід до визначення меж здійснення правомочностей має безперечні переваги над підходом, визначеним в законодавстві соціалістичного періоду, згідно з яким власник вправі був здійснювати правомочності щодо майна лише у межах, **установлених законом.**

Дисертант вважає, що за чинним законодавством України можливі наступні прямі чи опосередковані обмеження у здійсненні громадянами права приватної власності: 1) обмеження, передбачені законом у вигляді прямих заборон; 2) обмеження загальноправового характеру, які впливають з недопустимості зловживання правом та недопустимості дій, за які законом передбачена відповідальність; 3) обмеження, пов'язані з необхідністю дотримуватися власнику «мораль-

них засад суспільства»; 4) добровільні обмеження, які приймає на себе власник за договором, та обмеження, що випливають з певних юридичних фактів; 5) процедурні обмеження, обумовлені встановленням спеціальних правил щодо умов та порядку реалізації правомочностей власника; 6) обмеження, встановлювані відповідними актами судових, слідчих, митних органів про накладення арешту на майно.

Відзначаються тенденції до встановлення в підзаконних нормативних актах надскладних процедур щодо відчуження, придбання тощо окремих об'єктів права приватної власності, встановлення для них особливого правового режиму, які не завжди є обґрунтованими. Пропонується надати Міністерству юстиції України право відмовляти в реєстрації нормативних актів міністерств і відомств, якими встановлюються такі надскладні процедури у реалізації громадянами своїх майнових прав.

В Законі України «Про власність» не передбачені прямо правові наслідки здійснення громадянами суб'єктивного права власності всупереч вимогам закону або з порушенням прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб. Тому в новому Цивільному кодексі України бажаною була б норма, яка б одночасно визначала межі здійснення суб'єктивного права власності та правові наслідки порушення власником цих меж. Вона може бути сформульована, зокрема, у такій редакції: «Власник вправі на свій розсуд вчиняти щодо належного йому майна будь-які дії, що не суперечать закону та іншим актам законодавства і не порушують охоронювані законом права і інтереси інших осіб. У разі порушення власником цих вимог його права не охороняються законом та наступають інші правові наслідки, передбачені законодавством».

Розкривається зміст правомочностей володіння, користування та розпорядження майном, визначаються умови здійснення їх громадянином. Водночас, на власника можуть покладатися, крім загальнорегулятивних, і цілком конкретні обов'язки. Так, відповідно до ст.151 Житлового кодексу України громадяни, які мають у приватній власності жилий будинок (квартиру), зобов'язані забезпечувати його схоронність, здійснювати за свій рахунок капітальний ремонт, утримувати в порядку прибудинкову територію. Додаткові обов'язки покладаються на власників транспортних засобів, зброї, валютних цінностей тощо.

Велике практичне значення має факт правильного встановлення особи власника конкретного майна. Законодавець передбачає, що володіння майном вважається правомірним, якщо інше не буде встановлено судом, арбітражним судом, третейським судом (ст.49 Закону України «Про власність»). Думається, що у даному випадку поняття «володіння» вживається не в розумінні однієї з правомочностей власника, а в значенні титульної приналежності майна конкретній особі. Однак, не завжди достатньо такої презумпції правомірного володіння для здійснення власником усіх правомочностей щодо належного йому майна. В багатьох випадках необхідно підтвердити своє право власності належними документами. Пропонується класифікувати їх наступним чином: а) **правовстановлюючі документи**, які видані відповідними уповноваженими органами і безпосередньо фіксують право власності конкретної особи на конкретне майно (наприклад, свідоцтво про право власності на жилий будинок чи квартиру, державні акти про право власності на землю, нотаріально посвідчені договори купівлі-продажу жилих будинків та іншого індивідуалізованого майна, іменні цінні папери, документи про реєстрацію автомашин, нерухомості та іншого індивідуалізованого майна); б) **правопідтверджувальні документи**, в яких безпосередньо не фіксується приналежність конкретного майна даній особі (наприклад, договори купівлі-продажу майна з родовими ознаками, технічні паспорти з гарантійними зобов'язаннями, що видаються покупцям побутової та іншої техніки, чеки та квитанції про оплату товару без зазначення особи покупця, свідоцтво про право на спадщину щодо майна, визначеного родовими ознаками). Особливої гостроти сьогодні набуває проблема введення в Україні єдиної системи реєстрації та обліку об'єктів нерухомості та угод з ними. Угоди з нерухомістю наберуть згодом масового поширення, що може супроводжуватися численними зловживаннями. Тому доцільно було б з метою впорядкування відносин щодо нерухомості прийняти спеціальний закон про реєстрацію нерухомого майна (майнових прав на нерухоме майно) та угод з ним, оскільки нині діюча Інструкція про порядок реєстрації будинків і домоволодінь в містах і селищах міського типу УРСР 1966 р. вже не відповідає вимогам сьогодення.

В третьому параграфі розглядаються особливості здійснення правомочностей власника громадянами, які є учасниками

права спільної власності. Громадяни можуть здійснювати право приватної власності як індивідуально, так і спільно з іншими особами шляхом об'єднання їх майна та утворення між ними **права спільної власності**. Право спільної власності характеризується **множинністю суб'єктів** та **єдністю об'єкта**. Таким чином, право спільної власності - це право власності, належне одночасно кільком суб'єктам (співвласникам) на один і той же об'єкт. В новому законодавстві збережено поділ спільної власності на **часткову** і **сумісну**, закладений ще в законодавстві радянського періоду.

Дається порівняльний аналіз права спільної власності за новим законодавством про власність і за законодавством радянського періоду. Так, за Законом України «Про власність»: а) допускається можливість виникнення та існування права спільної власності як між громадянами, так і між громадянами і юридичними особами (за ЦК України 1963 р. заборонялося існування спільної власності громадян і юридичних осіб та держави); б) спільна сумісна власність може виникати як на підставі закону, так і на підставі угод між будь-якими особами (раніше майно могло належати на праві спільної сумісної власності лише подружжю чи членам колгоспного двору).

Аналізуючи підстави виникнення у громадян права спільної власності, дисертант вважає за недоцільне відтворювати в новому ЦК України норму п.1 ст.17 Закону «Про власність», відповідно до якої майно, придбане внаслідок спільної праці членів сім'ї, є їх спільною сумісною власністю, якщо інше не встановлено письмовою угодою між ними. Більш прийнятним вважається положення, яке б закріплювало в таких випадках презумпцію виникнення у цих осіб права спільної часткової власності.

Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю 1968 р. і Кодексом про шлюб та сім'ю УРСР 1969 р. закріплювалося імперативне правило про належність нажитого подружжям за час шлюбу майна на праві спільної сумісної власності. При цьому подружжя не мало права змінювати чи відмінити режим спільності щодо такого майна. Однак, Законом від 23 червня 1992 р. до КпШС України були внесені зміни, відповідно з якими подружжю надавалося право укладати шлюбний контракт (була введена нова стаття 27-1 і доповнена ст.31 ч.4). Аналіз змісту нововведень дає підста-

ви вважати про наявність в них певних суперечностей. Так, з одного боку подружжю надається право змінювати шлюбним контрактом режим спільності щодо нажитого у шлюбі майна, а з іншого- забороняється погіршувати умовами контракту становище будь-кого з подружжя, визначене законодавством України. Між тим встановлення шлюбним контрактом, наприклад дружині меншої частки в майні, що буде спільно нажите подружжям в майбутньому, означає можливе погіршення її майнового становища. Автор доходить висновку про неприйнятність в умовах економічної кризи положення про допустимість зміни режиму спільності майна шлюбним контрактом, адже його застосування не сприятиме захистові майнових інтересів подружжя і особливо жінок, які, як відомо, мають менші можливості у одержанні доходів у зв'язку з веденням домашнього господарства, вихованням дітей тощо. Пропонується зберегти в шлюбно-сімейному законодавстві правило про обов'язковість дії принципу спільності майна, нажитого подружжям за час шлюбу.

Розглядаються умови здійснення подружжям права спільної сумісної власності та укладення між ними майнових угод. Обґрунтовується висновок про обов'язковість додержання подружжям вимог цивільного законодавства щодо угод, які укладаються між ними. Тому в сімейному законодавстві України бажано було б передбачити норму наступного змісту: «Майнові угоди між подружжям, в тому числі про поділ спільного майна, укладаються з дотриманням відповідних вимог цивільного законодавства».

В чинному шлюбно-сімейному законодавстві не враховані особливості виникнення права спільної сумісної власності на доходи від підприємницької діяльності, від цінних паперів. Ця прогалина має бути усунена в розроблюваному нині новому шлюбно-сімейному законодавстві, яке передбачається розташувати в новому ЦК України. В ньому може бути також закріплена допустимість визнання доходів, одержаних в період шлюбу від роздільного майна одного з подружжя, їх спільною власністю.

В четвертому параграфі розглядаються цивільноправові засоби захисту права приватної власності громадян. Визначаються поняття та види цивільноправових засобів захисту права власності. Розмежовуються поняття «охорони» і «захисту» права власності. Усі охоронні засоби права власності поділя-

ються автором на: **правовстановлюючі** (передбачені нормами, які гарантують і забезпечують приналежність майна особі); **праворегулюючі** (передбачені нормами, які встановлюють відповідні умови та порядок реалізації власниками їх суб'єктивного права власності); **правозахисні** (передбачені нормами, які визначають права власника чи інших уповноважених осіб у випадках настання негативних наслідків щодо його майна); **організаційно-правові** (передбачені нормами, які встановлюють організаційні гарантії здійснення права власності).

Основу цивільноправових засобів захисту права власності складають речово-правові та зобов'язально-правові системи захисту. Речово-правові засоби захисту права власності здійснюються переважно шляхом подання власником (іншою уповноваженою особою) позовів: а) про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов); б) про усунення перешкод у здійсненні власником права власності (негаторний позов). На думку дисертанта до речових можуть бути віднесені також позови про визнання за особою права власності на ту чи іншу річ.

Захист права власності може також здійснюватися на підставі зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди чи безпідставного придбання майна та у спеціально передбачених законом випадках, наприклад, у зв'язку з вилученням чи втратою майна за надзвичайних обставин. Особливе значення для захисту майнових прав громадян мають норми кримінального, адміністративного та інших галузей законодавства, які встановлюють відповідальність за вчинені правопорушення (злочини) щодо власності громадян.

Аналізується Постанова Пленуму Верховного Суду України від 22 грудня 1995 р. «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності», відповідно до якої захист права приватної власності громадян може здійснюватися також за позовами: про визначення порядку володіння, користування і розпорядження майном, що є спільною власністю; про поділ спільного майна або виділ з нього частки; про визнання недійсними угод про відчуження майна та дійсними - у випадках, передбачених ч.2 ст.47 ЦК України; про визнання незаконними актів державних органів, органів місцевого самоврядування про неправомірне втручання у здійснення власником належних йому правомочностей; про переведення прав і обов'язків покупця за договором

купівлі-продажу, укладеним учасником спільної часткової власності щодо своєї частки з порушенням права привілейованої купівлі інших співвласників. Такі позови дійсно спрямовані на захист права приватної власності. Однак, на думку дисертанта, вони можуть і не бути самостійними способами цивільноправового захисту права приватної власності, адже їм можуть бути притаманні, залежно від обставин спору, ознаки тих чи інших речових чи зобов'язальних способів захисту права власності.

Висвітлюються підстави та умови віндикаційного захисту права приватної власності громадян. Визначаються три основні категорії добросовісних володільців, від яких власник вправі витребувати належне йому майно за віндикаційним позовом:

а) особи, які безпосередньо безпідставно заволоділи чужим майном внаслідок вчинення злочину (крадіжки, грабежу тощо) або іншим чином одержали майно за рахунок іншої особи без достатньої підстави, встановленої законом або договором;

б) особи, які законно заволоділи чужим майном (знахідкою, безхазяйним майном, бездоглядною худобою тощо) але не розпорядилися ним відповідно до чинного законодавства;

в) особи, які набули майно у контрагентів за угодою, у яких не було повноважень на його відчуження, про що набувачам було відомо або повинно було бути відомо про це.

В дисертації підтримується сформульований в юридичній літературі радянського періоду і закріплений в чинному законодавстві про власність принцип правомірного володіння майном, а відтак, і добросовісності набувача, поки в суді не буде доведено інше.

Якщо недобросовісність набувача є підставою для витребування у нього майна за віндикаційним позовом власника в усіх випадках, то відповідно до ст.145 ЦК України майно, придбане за плату у особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не повинен був знати (добросовісний набувач), власник вправі витребувати це майно від набувача лише в разі, коли майно загублене власником або особою, якій майно було передане власником у володіння, або викрадено у того чи іншого, або вибуло з їх володіння іншим шляхом поза їх волею. Дисертантом відзначається, що під вибуттям майна «поза волею» власника необхідно

розуміти також вибуття з його володіння внаслідок обману, насильства, погрози, дії непереборної сили тощо.

Дещо інші рекомендації містяться в п.12 вищезгаданої Постанови Пленуму Верховного Суду України, в якому записано, що при відмові у позові про визнання договору купівлі-продажу недійсним у зв'язку з тим, що покупець є добросовісним, з особи, яка провела відчуження майна за відсутності права на це, на користь власника стягується відповідно до ст.440 ЦК України дійсна вартість майна на час розгляду справи. Думається, що наведене роз'яснення не може стосуватися того продавця, який володів майном власника на підставі угоди з останнім.

Аналізуються правові наслідки набуття громадянами майна внаслідок скоєння злочину, внаслідок зобов'язань, що виникають у зв'язку з придбанням або збереженням майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав. Пропонуються критерії застосування статей 49, 145, 148, 440, 469, 470 ЦК України, а також шляхи усунення конкуренції позовів. Наприклад, викрадене майно може бути витребуване власником у засудженого на підставі ст.145 ЦК України, а якщо воно пошкоджене або не збереглося, то потерпілий власник вправі вимагати від засудженого відшкодування збитків за ст.440 ЦК України. Взагалі ж можливе і одночасне застосування ст.145 і ст.440 ЦК України, наприклад, якщо частина майна збереглася в натурі, а інша була втрачена чи використана порушником на свої потреби.

В статті 370 проекту нового ЦК України в редакції від 20.03.96 р. пропонується вкрай необхідна норма про те, що коли власнику відмовлено у витребуванні спірного майна, право власності на це майно визнається за добросовісним набувачем. Однак, така норма не вирішує проблему дійсності (недійсності) оплатної угоди, за якою без згоди власника особою було неправомірно відчужене майно добросовісному набувачеві. Тому ця обставина має бути врахована при доопрацюванні нового проекту ЦК, шляхом введення оговорки про дійсність такої угоди.

Законодавчо неврегульованою є ситуація, коли відчуження майна здійснене особою, визнаною власником на підставі судового рішення, яке через деякий час було скасоване. В роботі обґрунтовується недоцільність витребування у добросовісного набувача майна у зв'язку з скасуванням судового

рішення. Заподіяні ж власнику збитки мають відшкодовуватися відчужувачем присудженого майна або в порядку, передбаченому ст.443 ЦК України.

Аналізуються дискусії з приводу проблеми «набувальної давності». Обґрунтовується правомірність її введення в проект нового ЦК як підстави набуття добросовісними володільцями права власності на майно, яким вони володіли певний час.

Аналізується зміст негаторного позову, за яким власник, як зазначається в ст.48 Закону України «Про власність», може вимагати усунення будь-яких порушень його права, хоч би ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння, відшкодування завданих цим збитків. На жаль, в ст.373 проекту ЦК в редакції від 20.03.96 р. прямо не передбачається можливість відшкодування завданих такими порушеннями збитків. Введення такого правила дозволило б ефективніше захищати інтереси власника та уникнути пошуку субсидіарного застосування норм інших інститутів цивільного права.

Досліджується правова природа позовів про виключення майна з опису, які мають багато спільного з негаторними позовами. Потреба у зверненні до суду з таким позовом виникає у разі проведення опису майна відповідно до чинного законодавства з метою забезпечення відшкодування збитків, завданих злочином, виконання вироку в частині можливої конфіскації майна засудженого, виконання цивільноправових вимог кредиторів до боржників та в деяких інших випадках.

В юридичній літературі немає єдності щодо правової природи позовів про виключення майна з опису. В одних випадках такий позов розглядається як різновид виндикаційного, в інших- як негаторний позов, в третіх- як позов про визнання права власності. Дисертант не погоджується з такими категоричними судженнями, вважаючи, що позов про виключення майна з опису, залежно від обставин, може містити вимоги, характерні для будь-якого з трьох зазначених речово-правових способів захисту.

Позов про визнання права власності має самостійне значення лише тоді, коли майно знаходиться у володінні власника, але який не може здійснювати свої правомочності, наприклад, у зв'язку з відсутністю належних правовстановлюючих на нього документів. Між тим, задоволення вимог про виключення майна з опису неможливе без попередньо-

го визнання за позивачем права власності (іншого титульного права) на описане майно. Тому, якщо судом прийняте рішення про визнання за позивачем права власності та зняття арешту з описаного майна, яке не вилучалося з його володіння, то інтереси власника можуть вважатися захищеними. Однак цього недостатньо, коли описане майно було вилучене у власника і передане на зберігання іншим особам, оскільки крім всього їх необхідно також зобов'язати передати таке майно позивачеві. У такому разі вимоги позивача про виключення майна з опису можуть містити ознаки виндикаційного позову.

В останньому параграфі третьої глави аналізуються підстави та умови припинення права власності громадян за ЦК УРСР 1963 р., Законом України «Про власність» та проектом ЦК України.

За чинним законодавством припинення права власності може наступати по волі власника або поза його волею (в т.ч. примусово), оплатно або безоплатно. Примусове вилучення майна у власників необхідно відмежовувати від інших можливих випадків відчуження майна «поза волею» власника (реалізація невитребуваних на транспорті вантажів та багажу, майна, відправленого через органи зв'язку тощо).

У зв'язку з розробкою нового ЦК України мають бути піддані ревізії усі підстави припинення права власності, передбачені в законодавстві радянського періоду з метою недопущення необґрунтованого введення в новий ЦК України підстав для примусового безоплатного припинення права власності громадян. Так, ні в якому разі не можуть бути відновлені положення ст.106 ЦК 1963 р. (втратила чинність за Законом України від 16.12.96 р.) про нетрудові доходи.

Суперечливими є положення ст.49 ЦК 1963 р., яка передбачає визнання недійсною угоди, укладеної з метою, суперечною інтересам держави і суспільства та стягнення з сторін (на умовах, визначених цією статтею) в доход держави всього одержаного за угодою. Відзначається, що радянській правовій науці, судовій практиці не вдалося розробити чітких критеріїв для визнання угод такими, що суперечать інтересам держави і суспільства, що породжувало суб'єктивізм у вирішенні цієї проблеми.

Взамін ст.49 ЦК УРСР 1963 р. в проекті ЦК в редакції від 20.03.96 р. вміщена ст.214, згідно з якою недійсним є право-

чин (угода), який порушує публічний порядок і суперечить моральним засадам суспільства, а сторона, яка винна у вчиненні такого правочину повинна відшкодувати заподіяні іншим особам збитки. У даному випадку не передбачається цивільно-правової конфіскації майна сторін, що вчинили такий правочин.

Автор обґрунтовує доцільність збереження в новому ЦК цивільно-правової конфіскації у разі визнання угоди недійсною у зв'язку з тим, що вона суперечить закону, а дії сторін (стороні), що її уклали, містить ознаки належно встановленого кримінального злочину. Тому є більш виваженим підхід до вирішення цієї проблеми в першому варіанті проекту ЦК в редакції 1994 р., в ст.88 якого передбачалася цивільно-правова конфіскація майна сторін, за недійсним правочином, який містить склад злочину чи адміністративного проступку.

Дисертант в цілому підтримує сформульовані в проекті ЦК України в редакції від 20.03.96 р. підстави припинення права власності, але вважає за необхідне більш чітко визначити конкретні обмежувальні критерії для застосування примусового вилучення майна у власників. Дисертант вважає за необхідне встановити граничні розміри майна, що підлягає конфіскації, або взагалі виключити з Кримінального кодексу України конфіскацію як міру покарання, замінивши її відповідною системою штрафів.

¹ Див.: Аксназий С.И. Гражданское право и регулируемое хозяйство. - Л., 1928; Гойхбарг А.Г. Хозяйственное право РСФСР. - М., 1924; Венедиктов А.В. Правовая природа государственных предприятий. - Л., 1928; Стучка П.И. 13 лет борьбы за революционно-марксистскую теорию государства и права. - М., 1931; та ін.

² Див.: Халфина Р.О. Право личной собственности. - М., 1964; Маслов В.Ф. Основные проблемы права личной собственности в период строительства коммунизма в СССР. - Харьков., 1968; Боровиков Н.А. Право личной собственности в СССР. - М., 1970; Ерошенко А.А. Личная собственность в гражданском праве. - М., 1973 та ін.

ПО ТЕМІ ДИСЕРТАЦІЇ ОПУБЛІКОВАНІ НАСТУПНІ ПРАЦІ:

Монографії, навчальні посібники, брошури:

1. Семья. Закон. Мораль: Наглядное пособие. Киев: «Политиздат Украины», 1985. - 12 д.а. (в співавторстві- 6 д.а.).
2. Правові відносини в радянській сім'ї. Київ: «Знання», 1983. - 2,52 д.а.
3. Право советских граждан на пенсию. Киев: «Знание», 1986. - 2,52 д.а.
4. Правовые основы деятельности товарищеских судов. Киев: «Вища школа», 1986. - 3,36 д.а.
5. Пути совершенствования распределительных отношений в СССР. Киев: «Знание», 1987. - 1 д.а.
6. Гражданин. Общество. Закон: Наглядное пособие. Киев: «Политиздат Украины», 1989. - 7,44 д.а. (в співавторстві- 1 д.а.).
7. Трудові доходи громадян. Київ: «Знання», 1990. - 3 д.а.
8. Загальна теорія цивільного права: Підручник. Київ: «Вища школа», 1992. - 26 д.а. (Глави «Право власності громадян», «Право державної власності», «Право спільної власності»- 3,5 д.а.).
9. Цивільне право: Навчальний посібник. Київ: «Вентурі», 1995. - 20,94 д.а. (Глави «Приватна власність громадян», «Право державної власності», «Право спільної власності»- 4 д.а.).
10. Цивільне право України: Навчальний посібник. Т.2. Київ: «Вентурі», 1996. - 25 д.а. (Глави «Купівля-продаж. Міна. Дарування», «Договір підряду»- 2,5 д.а.).
11. Юридичний словник-довідник. Київ: «Феміна», 1996. - 36,54 д.а. (в співавторстві-1,5 д.а.).
12. Розвиток права приватної власності громадян в Україні. Київ: «Вентурі», 1996. - 15,12 д.а.

Статті:

1. Визначення часток неповнолітніх в спільному майні колгоспного двору // Вісник КДУ. Серія права. - 1972. - №13. - 0,3 д.а.
2. Деякі питання майнової відповідальності за боргами подружжя // Радянське право. - 1973. - №2. - 0,5 д.а.
3. Поняття і склад колгоспного двору // Радянське право. - 1974. - №11. - 0,5 д.а.
4. До питання про вклад на ім'я одного з учасників спільної

сумісної власності // Вісник КДУ. Серія права. - 1975. - №16. - 0,3 д.а.

5. Застосування строків позовної давності в майнових правовідносинах подружжя // Вісник КДУ. Серія права. - 1976. - №17. - 0,4 д.а.

6. Укладення подружжям угод відносно їх спільного майна // Радянське право. - 1978. - №11. - 0,5 д.а.

7. До питання про момент виникнення права особистої власності // Радянське право. - 1978. - №11 (в співавторстві - 0,5 д.а.).

8. До питання про правосуб'єктність колгоспного двору // Вісник КДУ. Серія права. - 1979. - №20. - 0,5 д.а.

9. Втілення ленінських ідей в сімейному законодавстві // Вісник КДУ. Серія права. - 1980. - №21 (в співавторстві - 0,4 д.а.).

10. Умови і підстави втрати членами колгоспного двору права на частку в спільному майні // Радянське право. - 1981. - №22. - 0,5 д.а.

11. Правове регулювання відносин, що виникають в особистих підсобних господарствах // Радянське право. - 1985. - №1. - 0,5 д.а.

12. Деякі питання врегулювання майнових відносин в новому Цивільному кодексі України // Концептуальні питання створення нового Цивільного кодексу України: Матеріали Республіканської науково-практичної конференції 14-15 квітня 1992. - К. - 1992. - 0,5 д.а.

13. Становлення законодавства про власність громадян. 1917-1994 роки // Проблемы развития гражданского законодательства и методология преподавания гражданско-правовых дисциплин: Сб. материалов научно-практ. семинара. - Харьков. - 1993. - 0,5 д.а.

14. Розвиток інституту права власності початкового періоду ринкових реформ в Україні // Реферативный обзор действующего законодательства Украины и практика его применения. - К. - 1995. - 0,8 д.а.

15. Розвиток права власності початкового періоду ринкових реформ і новий Цивільний кодекс України // Право України. - 1996. - №1. - 0,7 д.а.

16. Деякі теоретичні і практичні питання права власності в Україні // Збірник рішень і арбітражної практики Вищого арбітражного суду України. - Київ. - 1996. - №1. - 0,7 д.а.

Dzera A.V. Development Of Citizens Ownership Right In Ukraine

A thesis in form of a typescript for a juris doctors degree; specialization - 12.00.03 - civil law; family law; civil procedure; international law. National Shevchenko University, Kyiv, 1995.

Formation of legislation dealing with citizens ownership right in Ukraine in 1917-1996 is analized. Content of personal ownership right under the period of socialism construction and one of private ownership right under Ukraines trinsitting to market reforms are revealed, their camparative analysis is given. Questions under issue and courts practice are examined. Propositions as to improvements to current legislation pertaining to ownership and to Draft Civil Code of Ukraine are formulated.

Key words: law, development, personal property, privite property

Дзера А.В. Развитие права собственности граждан в Украине.

Диссертация в виде рукописи на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.03-гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право. Киевский университет имени Тараса Шевченко. Киев, 1996 г.

Анализируется становление законодательства о собственности граждан в Украине в период 1917-1996 годов. Раскрывается содержание права личной собственности в условиях перехода Украины к рыночным преобразованиям, дается их сравнительная характеристика. Рассматриваются дискуссионные проблемы и судебная практика. Сформулированы предложения по совершенствованию действующего законодательства о собственности и проекта нового Гражданского кодекса Украины.

Ключові слова:

Право, розвиток, особиста власність, приватна власність.

Підписано до друку 18.07.96. Формат 84x108 1/32.

Папір друкарський №1. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 2. Умовн. фарб.-відб. 2,54.

Обл.-вид. арк. 2,6. Тираж 100 прим. Зам. №

Надруковано на типографії «Зовнішторгвидав»

AB 35.304